

Hankala kysymys

INTERSUKUPUOLISUUS SUOMALAISSA KOULU- JA
TYÖELÄMÄTUTKIMUKSISSA

Jukka Lehtonen

Vuoden 2016 alussa voimaan astunut tasa-arvolaki kieltää intersukupuolisten syrjinnän työelämässä ja koulutuksessa. Lainsäädäntö mainitsee ehkäistäväksi syrjintäperusteeksi sen, että ”henkilön fyysiset sukupuoli määrittävät ominaisuudet eivät ole yksiselitteisesti naisen tai miehen” (Tasa-arvolaki 2016). Työpaikkojen ja oppilaitosten tasa-arvosuunnittelussa ja siihen sisältyvissä kartoituskyselyissä onkin tärkeää ottaa huomioon sukupuolen moninaisuus ja samalla myös intersukupuolisuus. Käytän intersukupuolisuus-sanaa tässä yhteydessä kattoterminä, jolla kuvaan moninaista intersukupuolisuuteen liittyvää ilmiökenttää. Käsitteellä kuvataan laajaa joukkoa erilaisia synnynnäisiä tiloja, joissa henkilön keholliset, anatomiset tai muut sukupuolen tunnusmerkit eivät ole yksiselitteisesti nais- tai miestyyppilliset (ks. Seta 2017). Kaikki määritelmän piiriin sopivat ihmiset eivät kuitenkaan kuvaa itseään intersukupuolisuuden käsitteellä. Intersukupuolisten ihmisten kokemuksista on hyvin vähän tutkimusta Suomessa. Se kohdistuu ensi sijassa intersukupuolisten kokemuksiin terveydenhoitojärjestelmässä (ks. Lehtonen 2013; Wahlman-Calderera & Halila 2016). Koulutuksesta ja työelämästä ei ole tehty tutkimusta, mutta aihetta on sivuttu seksuaali- ja sukupuolivähemmistökyselytutkimuksissa (esim. Alanko 2013; Lehtonen & Mustola 2004). Intersukupuoliset ovat vastailleet kyselyihin, joilla on koottu tietoa heidän koulutus- ja työelämäkokemuksistaan, mutta usein heidän vas-

tauksensa eivät ole saaneet huomiota, sillä niitä on ollut lukumääräisesti vähän tilastollisen analyysin näkökulmasta. Kuvaan näitä tutkimuksen tekoon liittyviä ongelmia erittelemällä aiempia tutkimuksia ja pohtimalla kyselytutkimuksen haasteita intersukupuolisuuden näkökulmasta. Esittelen tässä metodologisessa puheenvuorossa myös intersukupuolisilta kerättyä aineistoa ja ideoin lopuksi keinoja, joilla intersukupuolisten kokemuksista saataisiin tutkimustietoa yhdenvertaisuuden lisäämiseksi koulutuksessa ja työelämässä.¹

Selvitin Suomessa tehtyjen seksuaali- ja sukupuolivähemmistöille suunnattujen koulu- ja työelämäkyselyjen tapaa käsitellä sukupuolen moninaisuutta ja intersukupuolisuutta. Valitsin arvioitavaksi tutkimuksia, joissa itse olen ollut tekijänä, suunnittelijana tai niiden analyysin ja raportoinnin kommentoijana. Tutkimukset ovat keskeisimmät aihealueen kyselytutkimukset. Minulla oli tietoa niiden tekoprosessista ja mahdollisuus hyödyntää niiden aineistoa. Näitä olivat seuraavat kyselyt: koulukysely seksuaalivähemmistöille (Lehtonen 1995), työministeriön ja Euroopan sosiaalirahaston rahoittaman Seksuaali- ja sukupuolivähemmistöt työelämässä -hankkeen kysely sukupuolivähemmistöille (Lehtonen & Mustola 2004), opetusministeriön rahoittama kysely seksuaali- ja sukupuolivähemmistöjen asemasta toisen asteen koulutuksessa (Huotari ym. 2011), Setan ja Nuorisotutkimusseuran Hyvinvoiva sateenkaarinuori -hankkeen kysely

1 Intersukupuolisuus ja sukupuolen moninaisuus ovat tutkimusaiheita työelämän tasa-arvoa käsittelevässä WeAll-tutkimushankkeessa (weallfinland.fi, Suomen Akatemian Strateginen tutkimusrahoitus 2015–2020, numero 292883).

(Alanko 2013; Lehtonen 2016), sekä Setan jäsenjärjestö Dreamwear Club:in organisoima kysely sukupuoli-vähemmistöille työelämäkokemuksista. Tässä reilun parinkymmenen vuoden aikajakson analyysisä tulee esiin sukupuolen moninaisuuden saama aiempaa suurempi merkitys, ja muuttuvat sukupuolen määrittely- ja käsittelytavat. Yhteenvetona edellä mainituista kyselyistä voidaan sanoa, että intersukupuolisten koulu- ja työelämäkokemuksista ei ole osattu kysyä kunnolla, intersukupuolisia ei ole ollut helppo tavoittaa vastaamaan kyselyihin, eikä heidän vastauksiaan ole analysoitu tehokkaasti.

KYSELYJEN HAASTEITA

On haastavaa muodostaa tutkimuksiin ja tasa-arvosuunnittelun kartoituksiin kysymyksiä, jotka olisivat kattavia ja mahdollistaisivat moninaisen intersukupuolisten ryhmän vastaukset. Tämä näkyi myös analysoimissani tutkimuskyselyissä. Kaksijakoiset sukupuoli-kysymykset sulki osan intersukupuolisista vastaajista pois kyselyistä. Sukupuolesta kysyttäessä saatettiin nainen- ja mies-vaihtoehtojen lisäksi tarjota mahdollisuuksiksi vastata muu, en osaa sanoa tai en halua vastata. Tämä tapa lisää inklusiivisuutta eikä estä intersukupuolistenkaan vastaajien osallistumista. Se ei kuitenkaan tuo esiin intersukupuolisia vastaajia, jotka voivat vastata rastittamalla minkä kohdan tahansa. Joissain kyselyissä ”muu”-vaihtoehdossa oli jatkokysymys ”mikä?”, jolloin intersukupuolisilla vastaajilla oli mahdollisuus tuoda intersukupuolisuutensa esiin. Ne intersukupuoliset, jotka eivät vastanneet kohtaan muu ja selventäneet määrittelyä, jäivät näkymättömiksi intersukupuolisina.

Tutkimuksissa esiintyi kysymyksiä vastaajan syntymähetkellä määrittelystä, biologisesta tai koetusta sukupuolesta. Syntymähetkellä määritelty sukupuoli-vaihtoehto ”muu” tavoitti sellaisia intersukupuolisia vastaajia, joilla intersukupuolinen tila oli havaittu ja diagnoosi tehty vauvana. Sen sijaan muita intersukupuolisia vastausvaihtoehto ei tavoita. Kysymys biologisesta sukupuolesta on myös hankala, sillä kyse on tulkinnasta (ks. Butler 1990, ks. myös Toriseva tässä numerossa). Ihmisen geneettiset ja hormonaaliset sekä anatomiset ominaisuudet ovat kovin moninaisia, ja voi olla vaikea vastata siihen, olisiko oma sukupuoli tulkittavissa naiseksi,

mieheksi vai muuksi. Valinta ei ole itsestään selvä, koska eri yhteiskunnallisissa yhteyksissä myös niin sanottu biologinen sukupuoli määritellään eri tavoin (ks. esim. Irni 2016). Intersukupuoliset ihmiset voivat kokea sukupuolen ja määritellä sitä hyvin monin tavoin.

Ongelmia esiintyi sellaisissakin kyselyissä, joissa vastaajan intersukupuolisuudesta kysyttiin erityisesti. Vuoden 2004 kyselyssä (Lehtonen & Mustola 2004) kysyttiin: ”Mitä transmäärittelyä käytät itse itsestäsi mieluiten? Valitse vain yksi vaihtoehto.” Vaihtoehdot olivat: transsukupuolinen, transseksuaalinen, transnainen, transmies, transvestiitti, transgender, intersukupuolinen, ja muu, mikä? Ensinnäkään intersukupuolisuus ei ole transmäärittely, ja toisekseen intersukupuolinen vastaaja ei välttämättä valitse ensisijaiseksi vaihtoehdoksi intersukupuolisuutta, mikäli hän kokee myös jonkin muun määritelmän itselleen sopivaksi.

Tutkimuksessa (Alanko 2013) kysyttiin, määrittelekö vastaaja itsensä intersukupuoliseksi tai onko hänelle jokin lääketieteellinen diagnoosi, joka on liitetty intersukupuolisuuden ilmiökenttään sisältyväksi. Tällainen kysymyksenasettelu varmistaa sen, että intersukupuoliset vastaajat erotuvat selkeästi omana ryhmänään. Toisaalta kaikki intersukupuoliset eivät koe intersukupuolisuuden käsitettä itselleen sopivaksi ja voivat jättää vastaamatta kyselyihin. Joillain on huomattu intersukupuolisuuteen liittyvä tila vasta aikuisiällä esimerkiksi lapsettomuushoitojen yhteydessä. Tällöin voi olla hankala vastata intersukupuolisena seksuaali- ja sukupuoli-vähemmistöjä koskeviin nuoriso- ja koulu-kyselyihin. Osalla intersukupuolisista taas ei ole kokemusta tai edes tietämystä diagnooseista, joiden perusteella he voisivat vastata kyselyihin tai kokea kuuluvansa intersukupuolisten joukkoon. Tietämättömyyden teema esiintyi kyselyaineiston (Alanko 2013) ennen julkaisemattomassa avovastauksessa:

Minun intersukupuolisuuteni, joka todettiin minulla kolmen kuukauden iässä, salattiin myös vanhemmillani epämääraisten tieteellisten termien taakse, joita ei selitetty ja jotka kuitattiin hys hys. Sain tiedon intersukupuolisuudestani vasta 21-vuotiaana.

Ongelma sukupuolen kysymisen lisäksi oli se, että vain harvat intersukupuoliset vastasivat kyselyihin. Näihin kyselyihin vastasi yhteensä alle 20 intersukupuolista vastaajaa, eli lukumääränsä nähden intersukupuolisia ihmisiä on tavoitettu suomalaisissa kyselyissä vastaajiksi hyvin vähän. Paljastumisen pelko tai se, että kokee intersukupuolisuuden aiheena ahdistavaksi, voivat vähentää halua vastata seksuaali- ja sukupuolivähemmistökyseleihin. Myös kyselyjen kysymyksenasettelu ja tutkimuksesta tiedottaminen voivat sisältää tekijöitä, jotka vähentävät motivaatiota osallistua. Intersukupuolisten vastausten jättäminen analysoimatta voi vähentää heidän kiinnostustaan osallistua tutkimuskyselyihin.

Tilastolliset kyselymenetelmät ovat ongelmallisia siksi, ettei pieniä vastaajaryhmiä ole helppo käsitellä tilastollisesti, ja siksi intersukupuolisten vastausten analysoiminen on käytännössä jätetty tekemättä. Toisaalta intersukupuolisten liittäminen osaksi laajempia vastaajaryhmiä esimerkiksi yhdistämällä ne sukupuolivähemmistö- tai muunsukupuolisten moninaisiin ryhmiin ei tee intersukupuolisten vastauksille oikeutta. Pikemmin käsittelytapa häivyttää intersukupuolisten kokemukset osaksi laajempaa transkeskustelua. Vaikka niiden tilastollinen analyysi olisikin hankalaa, voi vastauksia analysoida laadullisesti.

Käytössäni oli työelämä tutkimuksen (Lehtonen & Mustola 2004) ja nuorisotutkimuksen aineistot (Alanko 2013) ja sain mahdollisuuden tutustua toisen asteen koulutusta koskevaan tutkimusaineistoon (Huotari ym. 2011). Intersukupuoliset vastaajat jättivät varsin usein vastaamatta avokysymyksiin, joten tarina-aineistoa on vähän. Vuoden 2004 työelämä tutkimuksen intersukupuolinen vastaaja kertoo opiskeluun liittyvistä kokemuksistaan seuraavasti:

Koska olen intersukupuolinen, eivätkä ihmiset yleensä tiedä asiasta mitään, niin joudun miettimään tarkkaan, missä tilanteissa haluan ottaa asian esiin ja milloin voin pyytää ihmisiä kohtelemaan minua niin kuin tahdon. Eli lähes kaikki ne tilanteet, jolloin sukupuoleni on esillä, ovat jonkinlainen kompromissi sen välillä, miten haluan itseäni kohdeltavan ja miten ihmiset minua kohtelevat. (Lehtonen 2013, 47.)

Hyvinvoiva sateenkaarinuori -kyselyn intersukupuolisille suunnatut kysymykset toivat esiin intersukupuolisuuteen liittyviä kokemuksia useammin. Vastaajilla oli monenlaisia intersukupuolisuuteen liittyviä diagnooseja (esimerkiksi CAH, PAIS, Klinefelter). Osa oli saanut diagnoosin alle vuoden ikäisenä, osa myöhemmin nuoruusiässä. Asia oli usein salattu heiltä. Joillekin oli tehty lapsena toimenpiteitä sairaalassa, osalle ei. Joillekin oli kerrottu asiasta vanhempien tai lääkärin toimesta nuoruudessa. Osa ei osannut sanoa, milloin asiasta oli kerrottu heille. Hyvinvoiva sateenkaarinuori -kyselyaineiston ennen julkaisematon avovastaus tuo esiin yhden vastaajan kokemuksen:

Sain tiedon omasta intersukupuolisuudestani aloitettuani opinnot. Luin vanhoja potilastietoja, joista tiedon sain. Asian käsittely oli niin suuri prosessi, että jouduin jättämään opiskeluni kesken. Onneksi pääsin myöhemmin toiseen paikkaan opiskelemaan.

Vastaajat olivat vaihtelevan avoimia intersukupuolisuudestaan. Jotkut heistä olivat kertoneet asiasta koulussa opettajille tai kavereilleen ja osa myös työpaikalla. Hieman tavallisempaa oli kuitenkin salaaminen tässä vastaajajoukossa. Vastaajat kertoivat tulleen torjutuiksi sekä saaneensa kannustavaa tai neutraalia kohtelua. He vastasivat tarvinneensa tietoa, läheisten, vertaisten ja asiantuntijoiden tukea sekä lääketieteellisiä hoitotoimenpiteitä. Näitä osa olikin saanut, mutta osa jäi kaipaamaan niitä. Osa oli tyytyväinen sukupuolen osalta nykytilanteeseen, osa ei. Samoin perheen tai ympäristön antamaan tukeen sekä saamaansa lääketieteelliseen palveluun oli osa tyytyväisiä mutta varsin monet eivät.

KUINKA KYSYÄ SUKUPUOLESTA INKLUSIIVISESTI JA TAVOITTA A INTERSUKUPUOLISIA?

Laajan kysymyskokonaisuuden sisällyttäminen sukupuolen moninaisuudesta ja intersukupuolisuudesta tasa-arvo- ja muihin kyselyihin voi tuntua tutkijoista sekä vastaajista työläältä ja vaikeaselkoiselta. Kyselyissä voi sen haasteellisuudesta huolimatta kysyä sukupuolesta moninaisesti. Tämä lisää

inklusiivisuuden ohella myös vastaajien tietoisuutta sukupuolen moninaisuudesta, minkä voi nähdä arvokkaaksi asiaksi esimerkiksi tasa-arvosuunnitelun yhteydessä. Kun kysytään sukupuolikokemuksesta tai syntymähetken sukupuolimäärittelyistä kaksijakoisuus ylittäen, on hyvä kuitenkin muistaa, ettei vaihtoehtoilta saada selkeää kuvaa vastaajan intersukupuolisuudesta.

Kun halutaan kerätä tietoa erityisesti intersukupuolisilta, on mielekästä kysyä, määritteleekö vastaaja itsensä intersukupuoliseksi tai onko hänellä lääketieteellinen diagnoosi, joka liittyy intersukupuoliseen tilaan, vaikka tälläkin lähestymistavalla on omat rajoitteensa. Intersukupuolisuudesta on selkeämpää kysyä sekoittamatta sitä kysymyksiin vastaajan seksuaalisuudesta tai yleisestä sukupuolikokemuksesta – ainakaan niin, että se on listassa vaihtoehtoja, joista vain yksi on mahdollista valita. Mikäli intersukupuolisuudesta kysytään osana laajempaa seksuaali- ja sukupuolivähemmistökyseilyä, voidaan kysyä erityisesti intersukupuolisuuteen liittyvistä aiheista niiltä, jotka vastasivat olevansa intersukupuolisia (ks. Alanko 2013), ja laatia muutkin kysymykset mielekkäiksi intersukupuolisten näkökulmasta. Oppilaitosten ja työyhteisöjen tasa-arvokartoituksissa ja muissa tutkimuksissa ilmeneviä intersukupuolisten vastauksia tulee käsitellä eettisesti niin, ettei osallistuminen aiheuta ongelmia heille tai etteivät he vastantahtoisesti paljastu yhteisössään.

Intersukupuolisten kokemuksia voisi olla mielekästä koota osittain tai pelkästään heille suunnattujen kyselyjen lisäksi haastattelututkimuksen

keinoin tai pyytämällä tarinoita intersukupuolisilta (ks. Jones ym. 2016; Laakso 2007). Intersukupuolisia voi yrittää tavoittaa intersukupuolisten järjestöjen, aktivistien ja intersukupuolisuutta käsittelevien tiedotuskanavien (esim. intersukupuolisuus.fi) kautta. Näiden toimijoiden kanssa olisi hyvä suunnitella tutkimusprosessin eri vaiheita. Kenties intersukupuolisille lapsille ja nuorille toimenpiteitä tehneet lääkärit voisivat toimia apuna ja välittää tiedon tutkimushankeista intersukupuolisille tai heidän vanhemmilleen (ks. Karppinen 2015, 56–59). Tähänkin liittyy ongelmia ja vastustusta esimerkiksi lääkäreiden haluttomuuden takia, mutta se voisi olla helpoin tapa tavoittaa moninaiset intersukupuoliset osaksi tutkimusta.

Intersukupuolisuutta koulutuksessa ja työelämässä voi tutkia myös tarkastelemalla oppikirjojen sisältöjä, mediakeskustelua aiheesta, työpaikkojen ja oppilaitosten tasa-arvosuunnitelmia sekä kyselyjä opettajille ja työelämän toimijoille. Tällöin huomion voi paikantaa paitsi intersukupuolisuuteen sinänsä myös sukupuolen normatiivisiin ymmärrystapoihin. Intersukupuolisuuden tutkimukseen liittyvien metodologisten haasteiden kohtaamisessa on hyvä etsiä ideoita intersukupuolisuuden tutkimuksen lisäksi trans-, queer-, sukupuolen- ja vähemmistötutkimuksesta.

VTT, dos. Jukka Lehtonen on vanhempi tutkija Helsingin yliopistossa Suomen Akatemian Strategisen tutkimusrahoituksen WeAll -hankkeessa. jukka.p.lehtonen@helsinki.fi

KIRJALLISUUS

- Alanko, Katarina (2013) *Hur mår HBTIQ-unga i Finland?* Helsingfors: Ungdomsforskningsnätverket och Seta.
- Butler, Judith (1990) *Gender Trouble*. London & New York: Routledge.
- Huotari, Kari, Törmä, Sinikka & Tuokkola, Kati (2011) *Syrjintä koulutuksessa ja vapaa-ajalla: Erytystarkastelussa seksuaali- ja sukupuolivähemmistöihin kuului- en nuorten syrjintäkokemukset toisen asteen oppilai-*

toksissa. Helsinki: Sisäasiainministeriö.

- Irni, Sari (2016) Sports/Hormones. In van der Tuin, Iris (toim.) *Gender: Nature*. Macmillan Interdisciplinary Handbooks. Farmington, MI: Macmillan Reference USA, 379–393.
- Jones, Tiffany, Hart, Bonnie, Carpenter, Morgan, Ansara, Gavi, Leonard, William, & Lucke, Jayne (2016) *Intersex. Stories and Statistics from Australia*. Cambridge: Open Book Publishers.

- Karppinen, Jenna (2015) *Intersukupuolisuuden aiheuttamasta identiteettiuhasta selviäminen*. Sosiaalipsykologian pro gradu -tutkielma, Itä-Suomen yliopisto. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:uef-20150447>
- Laakso, Laura (2007) *Medikalisoitu intersukupuolinen keho*. Naistutkimuksen pro gradu -tutkielma, Jyväskylän yliopisto. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:juu-2007377>
- Tasa-arvolaki (2016) *Laki naisten ja miesten välisestä tasa-arvosta 609/1986*.
- Lehtonen, Jukka (2016) Experiences of Non-Heterosexual and Trans Youth on Career Choice and in the Workplace. Teoksessa Köllen, Thomas (toim.) *Sexual Orientation and Transgender Issues in Organizations: Global Perspectives on LGBT Workforce Diversity*. New York: Springer, 289–306.
- (2013) Sukupuolivähemmistöt koulussa – moninaisia tarinoita ja haastavia tutkimusvalintoja? *SQS: Suomen Queer-tutkimuksen seuran lehti* 7:1–2, 42–49.
- (1995) *Seksuaalivähemmistöt koulussa*. Helsinki: Seta.
- Lehtonen, Jukka & Mustola, Kati (toim.) (2004) *"Eihän heterotkaan kerro..." Seksuaalisuuden ja sukupuolen rajankäyntiä työelämässä*. Helsinki: Työministeriö.
- Seta (2017) *Sateenkaarisanasto*. <http://seta.fi/sateenkaarisnasto/> (haettu 20.1.2017).
- Wahlman-Calderera, Tuula & Halila, Ritva (2016) *Intersukupuolisuus*. Taustaraportti ETENE:n kannanotton. Helsinki: ETENE.